

неупереджено вислуховує і записує неправдиві свідчення допитуваного, а потім спростовує зібраними доказами, враховуючи нелогічність, протиріччя матеріалам справи. Зазначений прийом, як правило, ефективно переконує допитуваного у неприпустимості неправдивих свідчень і з інших питань;

4) застосування під час допиту аудіо- та відеозаписи, в процесі якого фіксується не тільки вербальна інформація, але й інформація виражена в невербальній формі, а також перебіг допиту, емоційний стан допитуваного, реакція на поставлені запитання [5, с. 119].

Уведення особою в оману суду або іншого уповноваженого органу є свідомою протидією правосуддю у встановленні істини в кримінальному судочинстві. Перевірка неправдивих показів особи, як правило, проводиться у межах певної слідчої дії – допиту, під час якого перед компетентною особою ставиться завдання виявити обман у тій інформації, яку повідомляє винна особа. Саме знання основних психологічних якостей людини допоможе такій компетентній особі своєчасно виявити обман і виробити лінію поведінки, яка допоможе досягти цілей, поставлених перед допитом.

ЛІТЕРАТУРА

1. Єдиний звіт про осіб, які вчинили кримінальні правопорушення // Офіційний веб-сайт Генеральної прокуратури України. URL: http://www.gp.gov.ua/ua/stst2011.html?dir_id=113281&libid=100820&c=edit&_c=fo# (дата звернення 08.11.2018).
2. Кофанов А.В., Кобилянський О.Л., Кузьмічов Я.В. Криміналістика: питання і відповіді. Навч. посіб. Київ: Центр учбової літератури, 2011. 280 с.
3. Цільмак О. Класифікація методів криміналістики у відповідності до рівня пізнання. Публічне право. 2016. № 1 (21). С. 185–192.
4. Фрай Олдерт. Детекция лжи и обмана. Санкт-Петербург: Прайм-Еврознак, 2005. 320 с.
5. Тямкин А.В., Цыкова Г.Е. Тактические приемы разоблачения ложных показаний на допросе. Вестник Воронежского института МВД России. 2012. № 2. С. 115–120.
6. Єдиний державний реєстр судових рішень // Офіційний веб-сайт Державної судової адміністрації України. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/72884677> (дата звернення 08.11.2018).

УДК 343.1

РОЛЬ ПРОКУРОРА ПІД ЧАС ВИКОНАННЯ ФУНКЦІЙ КРИМІНАЛЬНОГО ПЕРЕСЛІДУВАННЯ (ОБВИНУВАННЯ)

PROSECUTOR'S ROLE DURING THE EXECUTION OF CRIMINAL PROSECUTION

Гнатюк А.Ю., к. ю. н.,
асистент кафедри кримінального права та
кримінально-правових дисциплін

Полтавський юридичний інститут
Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого

У статті розглянуто підходи до визначення поняття кримінального переслідування, моменту його початку стосовно конкретної особи, роль прокурора у вітчизняному законодавстві під час притягнення особи до кримінальної відповідальності, а також визначене місце, яке посідає цей вид діяльності серед інших функцій прокурора. Підтверджена наявність зазначеної функції у прокурора, визначені підходи до розуміння початку такої діяльності як Європейського суду з прав людини, так і на рівні вітчизняного законодавства. Зроблено висновок про те, що прокурор під час досудового провадження здійснює функцію кримінального переслідування, яка є відносно самостійною і до того ж основною серед його процесуальних функцій у цій стадії.

Ключові слова: прокурор, досудове розслідування, процесуальне керівництво, функції, кримінальне переслідування, ЄСПЛ.

В статье рассмотрены подходы к определению понятия уголовного преследования, момента его начала в отношении конкретного человека, роль прокурора в отечественном законодательстве при привлечении лица к уголовной ответственности, а также какое место занимает данный вид деятельности среди других функций прокурора. Подтверждено наличие указанной функции у прокурора, определены подходы к пониманию начала уголовного преследования, как в практике Европейского суда по правам человека, так и на уровне отечественного законодательства. Сделан вывод о том, что прокурор на стадии досудебного расследования осуществляет функцию уголовного преследования, которая является самостоятельной и к тому же основной на данной стадии.

Ключевые слова: прокурор, досудебное расследование, процессуальное руководство, уголовное преследование, ЕСПЧ.

The article deals with approaches to the definition of the concept of criminal prosecution and its beginning; established from which moment a criminal prosecution commences against a concrete person; the role and tasks of the prosecutor, who carries out procedural guidance to the pre-trial investigation in bringing the person to criminal liability; what is the role of criminal prosecution among other functions of the prosecutor.

The conducted research confirmed the presence of this function in the prosecutor. Scholars, the practice of the European Court of Human Rights and the Constitutional Court of Ukraine have identified approaches to understanding the beginning of such activity. Thus, in the understanding of the European Court of Human Rights, the beginning of prosecution should include not only the communication of the person about the suspicion, but also other points related to the use of criminal prosecution of "suspect" measures that may also seriously affect the situation the suspected. The Constitutional Court of Ukraine in its decision has determined that prosecution as a stage of criminal prosecution begins from the moment when the investigator decides to bring the person as a defendant and accusation to her. According to the current Criminal Procedural Code of Ukraine, such a document is an indictment.

It was concluded that the prosecutor in the pre-trial proceedings performs a criminal prosecution function, which is relatively independent and, moreover, fundamental among its procedural functions at this stage. It was established that the moment of commencement of criminal prosecution in relation to a concrete person under the effective procedural law should be considered: 1) the actual detention of a person suspected of committing a crime; 2) notification of suspicion of a criminal offense; 3) election of a preventive measure to the suspected.

Key words: prosecutor, pretrial investigation, procedural guidance, criminal prosecution, ECHR.

Згідно з Конституцією України на прокуратуру в кримінальному провадженні покладено функцію організації та процесуального керівництва досудовим розслідуванням, вирішення відповідно до закону інших питань під час кримінального провадження, нагляд за негласними та іншими слідчими і розшуковими діями органів правопорядку. Після набрання чинності Кримінальним процесуальним кодексом України 2012 року (далі – КПК) повноваження прокурора у досудовому провадженні кримінальних правопорушень значно розширилися. Процесуальний керівник, яким став прокурор, наразі несе всю відповідальність за результати проведеного розслідування, є найбільш заінтересованим серед усіх суб'єктів кримінального процесу, щодо розкриття злочину та притягнення винуватої особи до відповідальності. Визначено напрями діяльності прокуратури України у Конституції, Законі України «Про прокуратуру», Кримінальному процесуальному кодексі України (далі – КПК) та відомчих наказах не дають чіткого розуміння, яке ж місце посідає функція кримінального переслідування серед функціональної структури прокурора.

Натепер офіційне визначення поняття кримінального переслідування (обвинувачення) викладено тільки у Концепції реформування кримінальної юстиції України, затвердженій Указом Президента України від 8 квітня 2008 року. Так, кримінальним переслідуванням є процесуальна функція прокурора, яка полягає у висуненні від імені держави обвинувачення, направленні кримінальної справи до суду, підтриманні державного обвинувачення в суді, участі у перегляді судових рішень у кримінальних справах в апеляційній та касаційній інстанціях. У КПК поняття кримінальне переслідування зустрічається тільки в статті 542 (Обсяг міжнародного співробітництва під час кримінального провадження), не розкриваючи його змісту.

Ученими розроблено декілька підходів до розуміння поняття кримінального переслідування. Найбільш повне, на нашу думку, є визначення сформоване М.С. Строговичем. Останній розуміє кримінальне переслідування як діяльність слідчого або прокурора спрямовану на викриття особи, залученої в ролі обвинуваченого, у вчиненні злочину, доведення її винуватості, забезпечення застосування до останньої покарання [1].

Л.М. Лобойко зазначає, що до здійснення обвинувальної діяльності у кримінальному процесі прокурора спонукає покладена на вітчизняну прокуратуру функція протидії злочинності. До того ж прокуратура відіграє роль координатора всіх державних органів, зобов'язаних боротися зі злочинністю [2]. Деякі учні визначають прокурора як головного суб'єкта кримінального переслідування [3].

Як зазначає М.В. Косюта, функція кримінального переслідування, яка реалізується і в межах нагляду за розслідуванням злочинів, і під час підтримання державного обвинувачення в суді (як комплексний інститут у системі галузі законодавства, присвячений діяльності прокуратури) [4, с. 17].

На думку З.З. Зинатуліна, факт учинення злочину та необхідність у кримінальному переслідуванні особи, яка вчинила злочин, породжує кримінальну процесуальну діяльність. У кримінальному провадженні передбачається можливість обмеження прав і свобод його учасників аж до застосування заходів державного примусу – заходів забезпечення кримінального провадження, зокрема запобіжних заходів. Це зумовлює необхідність у реалізації функції охорони прав і законних інтересів учасників кримінального процесу, значущою ланкою в якому є охорона прав і законних інтересів осіб, яким інкримінується злочин [5; 6]. Зазначена роль функції кримінального переслідування сприяє тому, що до неї проявляється певний інтерес як у вітчизняній, так і в зарубіжній юридичній літературі. На визначальну роль функції кримінального переслідування, здійснюваної прокурором, вказують й інші автори [7, с. 15].

Варто вказати, що у теорії кримінального процесу залишається невизначеним питання стосовно початку реалізації прокурором функції кримінального переслідування. Учені намагалися по-різному вирішити цю проблему. Так, кримінальне переслідування починає реалізовуватись із моменту здійснення процесуальних дій стороною обвинувачення та прийняття останньою процесуальних рішень щодо викриття певної особи у вчиненні кримінального правопорушення. Таку позицію розділяють й інші автори [8, с. 44].

У зв'язку з ратифікацією Україною Європейської конвенції з прав людини, національні суди мають застосовувати практику Європейського суду з прав людини (далі – ЄСПЛ). ЄСПЛ трактує кримінальне обвинувачення як «офіційне повідомлення особи компетентним органом про те, що вона підозрюється у вчиненні кримінального злочину» (Рішення у справі Екле проти Федеративної Республіки Німеччини).

У іншій справі (*Фоті та інші проти Іспанії*) суд більш широко тлумачить це поняття, включаючи до нього «інші заходи, що припускають підозру і які також можуть серйозно вплинути на положення підозрюваного». Таким чином, ЄСПЛ вважає, що «серйозно вплинути на положення підозрюваного» можуть такі дії, як видача ордеру на арешт, обшук житла, особистий обшук. З іншого боку, вважається, що такий критерій відсутній у разі порушення поліцейського розслідування, допиту свідків, інших дій, котрі не виявляють безпосереднього впливу на зацікавлену особу.

Отже, тією відправною точкою, з якої починається притягнення особи до кримінальної відповідальності, є не тільки здійснення повідомлення про підозру, а також й інші дії, пов'язані із застосуванням органами кримінального переслідування заходів, «що припускають підозру і які також можуть серйозно вплинути на положення підозрюваного» [9, с. 190–191].

Окрім зазначених у наведених рішеннях ЄСПЛ видачі ордеру на арешт, обшуку житла, особистого обшуку, за чинним КПК про початок кримінального переслідування свідчить обрання щодо особи будь-якого запобіжного заходу, зокрема тимчасового – затримання (а не лише взяття під варту). Перераховані заходи тією чи іншою мірою «виявляють безпосередній вплив на зацікавлену особу». У пункті «а» частини 3 статті 6 ЄКПЛ міститься правило про негайність і детальність інформування особи про характер і причину звинувачення у вчиненні кримінального правопорушення. Повідомлення про звинувачення має містити як фактичні (різновид правопорушення), так і правові відомості (назва і зміст відповідної статті закону про кримінальну відповідальність). Пункт «а» частини 3 статті 6 ЄКПЛ визнає за обвинуваченим право бути повідомленим не тільки про підстави обвинувачення, тобто про реальні факти, які йому інкримінуються і на яких засновується обвинувачення, але також про правову кваліфікацію цих фактів [10].

Кримінальне переслідування (обвинувачення), здійснюване під час досудового провадження, має бути здійснене якомога швидше. Прокурор, відповідно до положень ч. 2 ст. 28 КПК, є відповідальним за проведення досудового розслідування у розумні строки.

О.М. Толочко, узагальнивши Рішення ЄСПЛ, зробив висновок про те, що для удосконалення українського кримінального процесуального законодавства мають значення обставини, що визнаються ЄСПЛ як момент висунення обвинувачення. Такими обставинами, на його думку, визнаються: арешт особи (Рішення у справі «Вемхофф проти Німеччини»), офіційне повідомлення про намір здійснення стосовно неї кримінального переслідування (див. Рішення у справі «Ноймайстер проти Австрії»), початок досудового слідства проти конкретної особи чи арешт банківських рахунків конкретної особи (див. Рішення

у справі «Рінгайзен проти Австрії»). Особа, викликана як свідок у кримінальній справі, але фактично підозрювана у вчиненні злочину (так, їй було поставлено запитання під час допиту, які можуть бути використані проти неї як обвинувальні) користується гарантіями ст. 6 Конвенції (Рішення у справі «Сервес проти Франції») [11].

Ураховуючи реалії правового регулювання кримінальної процесуальної діяльності в Україні, поняття «кримінальне обвинувачення» необхідно тлумачити, виходячи з різновидів правопорушень, які підпадають під ознаки кримінального правопорушення, що були виведені ЄСПЛ. Тому кримінальне обвинувачення за чинним КПК вважається висуненням у таких випадках: 1) фактичне затримання особи, підозрюваної у вчиненні злочину (статті 207-210 КПК); 2) повідомлення про підозру у вчиненні кримінального правопорушення (статті 276-278 КПК); 3) обрання запобіжного заходу до підозрюваного (ст. 176 КПК).

Згідно з наданим ЄСПЛ тлумаченням § 1 ст. 6 ЄКПЛ, тривалість провадження у кримінальній справі (кримінальне переслідування) розпочинається з моменту допиту особи як свідка, якщо з протоколу допиту вбачається, що на момент допиту слідчий уже мав підозри щодо причетності допитуваного до конкретного злочину [12].

Із прийняттям Закону України від 1 липня 2010 року «Про внесення змін до Кримінально-процесуального кодексу України щодо права свідка на захисника та іншу правову допомогу» термін «кримінальне переслідування» був впроваджений у КПК 1960 р. (ч. 9 ст. 48, ч. 5 ст. 167). Стосувався він тих випадків, коли свідок з'явився на допит із захисником. Захисникові було надано право бути присутнім на допиті; надавати у присутності слідчого консультації свідку, якщо фактичні обставини у справі могли бути використані для кримінального переслідування самого свідка або членів його сім'ї чи близьких родичів. Із прийняттям зазначеного Закону вітчизняне кримінальне процесуальне законодавство наблизилось до європейських стандартів у частині визначення моменту початку реалізації функції кримінального переслідування. Із наведених норм прямо не слідувало того, що кримінальне переслідування починається в момент постановки свідкові питань, що спрямовані на викриття його у вчиненні злочину.

Чинний КПК також дозволяє свідкові користуватися під час давання показань та участі у проведенні інших процесуальних дій правовою допомогою адвоката (п. 2 ч. 1 ст. 66 КПК). Законодавець у 2012 р. пішов ще далі і надав це право свідковим у всіх випадках його участі у процесуальних діях, зокрема тоді, коли дії спрямовані на викриття свідка у вчиненні кримінального правопорушення. Від моменту «висунення кримінального обвинувачення» (термінологія ЄСПЛ) у всіх зазначених вище випадках відповідні державні органи зобов'язані дотримуватися всіх процесуальних гарантій, що визначені статтею 6 ЄКПЛ.

Вище було розглянуто те, як розуміє кримінальне переслідування (обвинувачення) та початок його здійснення ЄСПЛ.

Іншої думки з цього питання дотримується Конституційний Суд України. У абз. 3 п. 2 свого Рішення від 27 жовтня 1999 року № 9-рп/99 у справі за конституційним поданням Міністерства внутрішніх справ України щодо офіційного тлумачення положень частини третьої статті 80 Конституції України (справа про депутатську недоторканність) [13] Конституційний Суд України визначив, що кримінальна відповідальність передбачає офіційну оцінку відповідними державними органами поведінки особи як злочинної. Підставою кримінальної відповідальності є наявність у діяннях особи складу злочину, передбаченого кримінальним законом. Це форма реалізації державного правоохоронних норм, яка в кінцевому підсумку, як правило, полягає в застосуванні до особи, що вчинила злочин,

конкретних кримінально-правових заходів примусового характеру через обвинувальний вирок суду.

У цьому ж Рішенні Конституційний Суд України на підставі здійснення системного аналізу норм КПК 1960 р. (статей 147, 242, 246 та інших статей) дійшов висновку про те, що притягнення до кримінальної відповідальності (як стадія *кримінального переслідування*) починається з моменту винесення слідчим постанови про притягнення особи як обвинуваченого і пред'явлення їй обвинувачення (абз. 4 п. 3). На підтвердження висновку про те, що у зміст терміна «притягнення до кримінальної відповідальності» вкладається факт пред'явлення особи обвинувачення (термінологія КПК 1960 р.), Конституційний Суд України наводить існування передбаченої ст. 174 Кримінального кодексу України кримінальної відповідальності слідчого або прокурора за притягнення завідомо невинного до кримінальної відповідальності з корисливих мотивів чи іншої особистої заінтересованості [13].

Як бачимо, розуміння ЄСПЛ і Конституційним Судом України моменту початку кримінального переслідування (за термінологією ЄСПЛ – «кримінального обвинувачення») є різним. До того ж після ухвалення Конституційним Судом України зазначеного Рішення у кримінальному процесуальному законодавстві відбулися зміни тих положень, на які посилається Суд. Так, слідчий наразі не виносить постанову про притягнення особи як обвинуваченого і пред'явлення їй обвинувачення. Однак КПК 2012 р. передбачає інший формалізований документ, у якому особі висуюються обґрунтовані претензії щодо порушення нею норм кримінального права, – повідомлення про підозру (ст. 276 КПК). Із моменту повідомлення особі про підозру у вчиненні кримінального правопорушення розпочинається стадія кримінального провадження – притягнення до кримінальної відповідальності. Так, чинне законодавство узгоджується з висновками Конституційного Суду України щодо моменту початку кримінального переслідування.

Спірним серед теоретиків і практиків, які визнають, що прокурор під час досудового провадження здійснює функцію кримінального переслідування, є питання щодо змісту цієї функції у процесуальній діяльності прокурора.

Як зазначає Л. Грицаєнко, кримінальне переслідування, здійснюване прокурором, включає порушення ним або слідчим прокуратури кримінальної справи (термінологія КПК 1960 р.), розслідування ними кримінальних справ, процесуальне керівництво з боку прокурора досудовим слідством, затвердження обвинувального висновку та направлення кримінальної справи до суду [14, с. 68]. Із таким поглядом можна погодитися лише частково, оскільки здійснення процесуального керівництва є окремою процесуальною функцією прокурора. А от *порушення кримінальної справи*, розслідування її та затвердження *обвинувального висновку* (термінологія КПК 1960 р.) спрямовані на викриття винного у вчиненні кримінального правопорушення, тобто на його кримінальне переслідування. Згідно з термінологією чинного КПК, викриттям особи у вчиненні кримінального правопорушення є початок досудового розслідування, власне досудове розслідування, повідомлення особі про підозру та затвердження, а в деяких випадках і самостійне складання обвинувального акта.

Інакше й бути не може, бо основною метою діяльності прокурора у кримінальному процесі є винесення судом обвинувального вироку (визнання особи винною у вчиненні кримінального правопорушення). Прокурор може досягти цієї мети шляхом доказування тези щодо винуватості особи у досудовому розслідуванні, а потім спрямовує свою діяльність на досягнення мети в перебігу судового розгляду справи. Тут не має бути на увазі, що прокурор має будь-що досягти мети – обвинуватити особу. Уся діяльність прокурора має бути орієнтована на правильне застосування норми кримінального права. Але при цьому прокурор

здійснює діяльність під кутом зору того, що особа, щодо якої є достатні докази винуватості, має бути визнана винною у вчиненні кримінального правопорушення. У досудовому провадженні прокурор організує діяльність так, щоб створити умови для здобуття як обвинувальних, так і виправдувальних доказів.

У юридичній літературі висловлена думка про те, що не можна всерйоз стверджувати, що на одній і тій же стадії кримінального процесу можна одночасно і здійснювати кримінальне переслідування, і бути безстороннім наглядцем. Діяльність зі здійснення нагляду припускає цілковиту незацікавленість у справі. Прокурор же як посадова особа, що здійснює кримінальне переслідування, такими якісними рисами не володіє. Переслідування зазвичай «заряджає» всі його дії на обвинувальний ухил [14, с. 69]. Дехто з учених уважає, що здійснювана прокурором функція кримінального переслідування поглинає такий напрям діяльності, як нагляд за виконанням законів органами досудового розслідування [15, с. 13].

Яким би чином ці два напрями (функції) не співвідносилися між собою, можна однозначно стверджувати, що незважаючи на те, що слідчий починає здійснювати переслідування, прокурор все ж таки не є стороннім спостерігачем у плані встановлення винуватості особи у вчиненні кримінального правопорушення.

Отже, враховуючи вищевикладене, можна зробити висновок про наявність у функціональній структурі діяльності органів прокуратури на стадії досудового розслідування функції кримінального переслідування (обвинувачення). Остання є основною поміж інших напрямів діяльності прокурора та відносно самостійною на зазначеній стадії. Початком здійснення кримінального переслідування (обвинувачення) стосовно конкретної особи слід вважати: 1) фактичне затримання особи, підозрюваної у вчиненні злочину (статті 207-210 КПК); 2) повідомлення про підозру у вчиненні кримінального правопорушення (статті 276-278 КПК); 3) обрання запобіжного заходу до підозрюваного (ст. 176 КПК).

ЛІТЕРАТУРА

1. Строгович М. С. Уголовное преследование в советском уголовном процессе / отв. ред. М.М. Гродзинский. Москва: Изд-во АН СССР, 1951. 191 с.
2. Лобойко Л.М. Кримінально-процесуальна компетенція: монографія. Дніпропетровськ: Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2006. 188 с.
3. Лобач В. Повноваження прокурора як головного суб'єкта кримінального переслідування. Прокуратура. Людина. Держава. 2005. № 7. С. 3–14.
4. Косюта М.В. Проблеми та шляхи розвитку прокуратури України в умовах побудови демократичної правової держави: автореф. дис. ... доктора юрид. наук: спец. 12.00.10 «Судоустрій. Прокуратура та адвокатура». Харків: Нац. юрид. акад. України ім. Я. Мудрого, 2002. 33 с.
5. Зинатуллин З.З., Зинатуллин Т.З. Общие проблемы обвинения и защиты по уголовным делам: уч. пособие. Изд. 2-ое, испр. и доп. Ижевск: [б.и.], 1997. 57 с.
6. Грицаєнко Л. Правова природа діяльності прокурора на досудовому слідстві: процесуальне керівництво чи прокурорський нагляд. Вісник прокуратури. 2008. № 11. С. 68–69.
7. Мовчан Г.В. Процесуальні повноваження прокурора у досудовому провадженні та в суді першої інстанції: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.09 «Кримінальний процес та криміналістика; судова експертиза; оперативно-розшукова діяльність». Харків, 2010. 20 с.
8. Лоскутов Т.О. Кримінальне переслідування, здійснюване слідчим: дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Дніпропетровськ, 2010. 204 с.
9. Зеленецький В., Лобойко Л. Критерії оцінки ефективності діяльності органів кримінального переслідування в Україні. Вісник Академії правових наук України. 2009. № 2. С. 185–196.
10. Рішення Європейського Суду з прав людини у справі «Пелісьє і Сассі проти Франції» від 25 березня 1999 р. URL: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/980_398.
11. Толочко О. Право на справедливий судовий розгляд кримінальних справ. Юрид. журнал. 2006. № 1. URL: <http://www.justinian.com.ua/article.php?id=2091>.
12. Моніторинг Уповноваженого щодо захисту прав і свобод громадян України Європейським судом з прав людини. URL: http://www.ombudsman.kiev.ua/dopovid%204/d_04_4_3.htm.
13. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Міністерства внутрішніх справ України щодо офіційного тлумачення положень частини третьої статті 80 Конституції України (справа про депутатську недоторканність). Офіційний вісник України. 1999. № 44. Ст. 71.
14. Грицаєнко Л. Правова природа діяльності прокурора на досудовому слідстві: процесуальне керівництво чи прокурорський нагляд. Вісник прокуратури. 2008. № 11. С. 68–69.
15. Резник Г. Прокурорский надзор: прошлое, настоящее и будущее. Росс. юстиция. 2002. № 4. С. 11–17.